

1773–1794

Kształtując oświeconego ducha narodu

Jan Matejko, *Konstytucja 3 Maja. Sejm Czteroletni. Komisja Edukacyjna. Rozbiór R.P. 1795*, z cyklu *Dzieje Cywilizacji w Polsce*, 1888 r.

Muzeum Narodowe w Warszawie

Komisja Edukacji Narodowej powstała 14 października 1773 r. Została powołana przez Sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów na wniosek Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Król i jego współpracownicy byli ludźmi młodymi, dobrze wykształconymi, znającymi europejskie realia, którzy widzieli konieczność przekształcenia i unowocześnienia państwa pod względem kulturalnym, edukacyjnym, cywilizacyjnym, a także administracyjnym i militarnym. Inicjowali więc różne działania o charak-

terze intelektualnym czy ustrojowym, a Michał Poniatowski, jeszcze jako biskup płocki, w swojej diecezji nakazał zakładanie piorunochronów zamiast odganiaania burzy dzwonami kościelnymi.

Historię powstania oraz pracy Komisji Edukacji Narodowej, czyli pierwszej w Polsce, jak i w całej Europie, władzy oświatowej w roli współczesnego ministerstwa oświaty publicznej, można odtworzyć m.in. na podstawie materiałów zgromadzonych w Archiwach Państwowych. Zapraszamy na wystawę dokumentującą znaczenie oświaty w dziejach polskiego narodu i państwa.

Pieczęć majestatyczna Stanisława Augusta Poniatowskiego przy dokumencie nobilitacyjnym z 1791 r.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/1/1485

Dokumenty powstałe w kancelarii Komisji Edukacji Narodowej, będące świadectwem jej bogatej działalności, po III rozbiórze Polski zostały wywiezione do Petersburga i włączone do Metryki Litewskiej. Po traktacie ryskim, zawartym w 1921 r., zostały zwrócone Polsce. Obecnie są przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

Na wystawie prezentujemy archiwalia zgromadzone w Archiwum Głównym Akt Dawnych i Archiwum Państwowym w Warszawie oraz eksponaty z Muzeum Narodowego w Warszawie, a także z Wirtualnych Muzeów Małopolski.

Przygotowanie wystawy:

Justyna Sowińska

Kwerenda w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie:

**Magdalena Morawska
i Rafał Górny**

1773–1794

Skąd się wzięły uśpione umysły?

W momencie powstania Komisji Edukacji Narodowej Polska znajdowała się w trudnej sytuacji politycznej i ustrojowej, na co złożyły się takie czynniki, jak: pierwszy rozbiór Polski, słabość władzy królewskiej, dominacja magnaterii, mała rola mieszczaństwa, kryzys finansów państwa, czy zrywanie sejmów.

Dodatkowo w 1773 r. zlikwidowany został zakon jezuitów, którego kolegia stanowiły podstawę polskiego systemu oświatowego. Od wieku XVI zakon posiadał liczne majątki, a jego sieć szkół zapewniała wykształcenie około 80% szlachty. W roku 1773 Towarzystwo Jezusowe prowadziło 132 placówki edukacyjne, chociaż sam system nauczania nie był już przygotowany do aktualnych potrzeb.

Kształcenie w szkołach jezuickich nastawione było na przyswojenie wiedzy opartej o teksty klasyczne, wymagające od uczniów biegłości w posługiwaniu się łaciną. Określony materiał, który należało przyswoić, opatrzony odpowiednim komentarzem, nie dawał uczniowi możliwości wyciągania własnych wniosków. Celem nauki nie było odkrywanie nowych prawd, tylko poznawanie i przyswajanie definicji odnośnie do porządku świata, który z założenia był doskonały. W kolegiach jezuickich uczono greki i łaciny, dbano o solidne podstawy wiedzy humanistycznej i kładziono nacisk na naukę retoryki. Nauczyciele sami pisali podręczniki dla uczniów, np. podręcznik do łaciny o. Alvareza obowiązywał przez cztery stulecia.

Metody nauczania, określony materiał, przygotowane podręczniki, ograniczały samodzielność nie tylko ucznia, ale i nauczyciela, którego rolą było prowadzenie zajęć w myśl utrwalonych schematów, a nie stwarzanie warunków do

Nauczanie według utartych schematów nie zachęcało do krytycznego myślenia i formułowania własnych sądów.

Klemens IX, papież, zatwierdza fundację kolegium jezuitów przy kościele św. Trójcy w Drohiczynie, 1668 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/1/6142

krytycznego myślenia i formułowania własnych sądów. Rozwój systemu oświaty zatrzymał się z chwilą wydania „Ratio studiorum” – „konstytucji” jezuickiego szkolnictwa, nieustannie powielanej na przestrzeni lat w europejskim systemie oświatowym.

Studia oferowane przez jezuitów były niezbędne w kształceniu dworzan, posłów, dyplomatów czy doradców księcia, jednak nie sprawdzały się w edukacji służącej przygotowaniu kadr dla państwa, zarządzanego według nowoczesnych wzorców płynących z Francji czy Niemiec. Dlatego zaistniała potrzeba stworzenia systemu edukacji, który doprowadziłby do odrodzenia narodowego i wykształcenia takich obywateli, którzy potrafiliby dobrze zarządzać swoim krajem. Konieczna była zmiana mentalności szlachty, aby uczynić z tej warstwy społecznej zaangażowanych obywateli, zdolnych do przeprowadzenia zasadniczych reform ustrojowych.

Silna Polska mogła być dziełem tylko dobrze wykształconej szlachty, która uratuje kraj, doprowadzi do rozwoju zacofanej gospodarki i przyczyni się do poprawy jakości życia.

Zygmunt III, król polski, potwierdza nadanie jezuitom placu obok kościoła św. Jana Chrzciciela przez burmistrza, rajców i ławę Starej Warszawy, 1598 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/1/2212

1773-1794

Kto odważył się być mądry?

Pomysł ustanowienia komisji edukacyjnej w Polsce pojawił się już w XVI w. Projekt powołania tego typu instytucji przedłożył królowi Stefanowi Batoremu – Krzysztof Warszewicki. Z kolei w 1632 r. Kasper Siemek wydał w Krakowie broszurę na ten temat.

Obaj zwracali uwagę, że Rzeczypospolita sama powinna zająć się edukacją swoich obywateli, gdyż od tego zależy pomyślność państwa i społeczeństwa. Nie bez znaczenia w tej sytu-

Prace nad reformą szkół i edukacji rozpoczął pijar ks. Stanisław Konarski. Uważał on, że do naprawy Rzeczypospolitej może przyczynić się tylko nowoczesna szkoła, stawiająca na rozwój intelektualny ucznia.

W roku 1740 Stanisław Konarski otworzył w Warszawie Collegium Nobilium dla synów magnackich i bogatej szlachty. W programie szkolnym ograniczono łacinę, wprowadzając jednocześnie historię, geografę, filozofię i matematykę, a także korzystano z najnowszych pomocy dydaktycznych, np. map i globusów. Uczniowie czytali lektury w językach – polskim, francuskim i niemieckim. Retorykę traktowano jako narzędzie niezbędne w przyszłej pracy dla kraju, zaś wszechstronny rozwój zapewniały tańiec, jazda konna i szermierka.

Wychowankami Collegium Nobilium byli m.in. komisarz Ignacy Potocki oraz jeden z twórców *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej* Antoni Popławski.

Zasady wprowadzone w Collegium Nobilium wkrótce przyjęto w innych szkołach pijarskich, co wymusiło także na jezuitach modyfikację ich programu nauczania. Po latach docenił to ostatni król Polski – Stanisław Au-

gust. W uznaniu wielkich zasług Stanisława Konarskiego, król Stanisław August Poniatowski uhonorował go specjalnie wybitym medalem *Sapere Audo* – „Temu, który odważył się być mądrym”.

Gmach Collegium Nobilium znajdował się u zbiegu ulic Długiej i Miodowej w Warszawie. Podczas II wojny światowej uległ on całkowitemu zniszczeniu. Odbudowany, dziś jest siedzibą Akademii Teatralnej i Teatru Collegium Nobilium.

Porządek dnia w Collegium Nobilium:

5.30	pobudka
5.30–6.00	ubieranie się, modlitwa, lektura na temat moralności
6.00–6.45	msza św., śniadanie
6.45–8.00	przygotowanie do lekcji
8.00–12.00	lekcje i wykłady
12.00–13.30	obiad, rekreacja
13.30–14.30	przygotowanie do lekcji
14.30–15.30	wykłady
15.30–16.30	podwieczorek
16.30–20.00	wykłady i lekcje
20.00–21.30	kolacja, rekreacja
21.30	modlitwa, rachunek sumienia

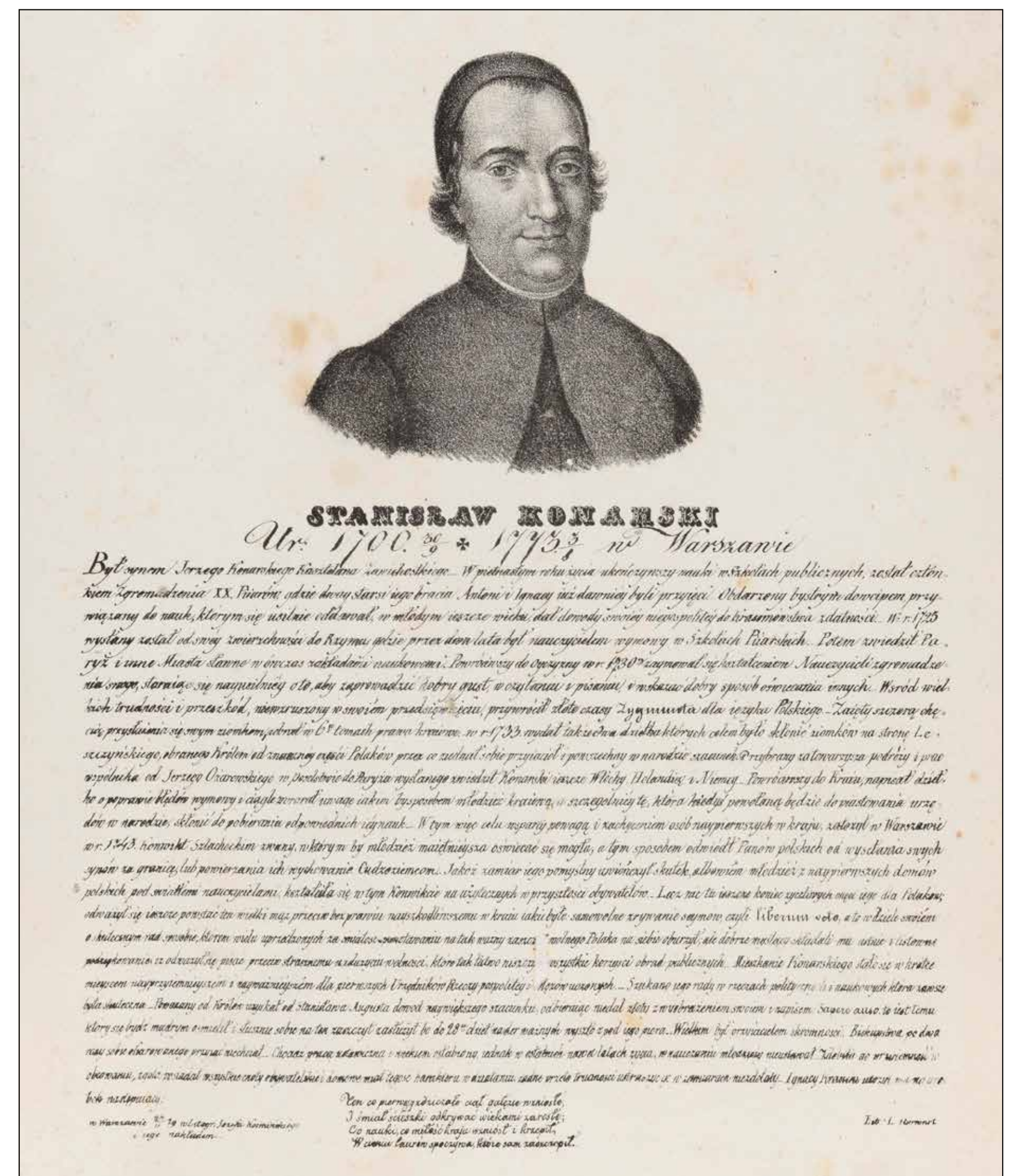
Książd Stanisław Konarski wskazał na konieczność kształcenia młodych ludzi w duchu oświecenia.

acji było także to, że dążenie do reformy szkolnictwa w XVIII stuleciu stało się powszechne niemal w całej Europie.

Zygmunt Vogel, *Widok Konwiktów Pijarów przy ulicy Miodowej w Warszawie, po 1795 r.*

Muzeum Narodowe w Warszawie

Portret Stanisława Konarskiego (z cyklu *Portrety królów polskich i ludzi sławnych z opisem ich życia*), Warszawa 1829 i 1830 r.

Muzeum Narodowe w Warszawie

1773–1794

Jakim być powinien prawdziwy patriota?

Potrzeba przebudowy systemu wychowania młodzieży zaowocowała kolejnym ważnym krokiem, czyli założeniem w Warszawie w 1765 r. Szkoły Rycerskiej – pierwszej nowoczesnej, wzorowanej na przykładach zachodnich, państwowej szkoły utrzymywanej przez Skarb Państwa (jak Szkoła Wojskowa we Francji czy Akademia Wojskowa w Austrii).

Jej pomysłodawcą i protektorem był król Stanisław August Poniatowski, zaś komendantem i bezpośrednio kierującym pracami organizacyjnymi oraz wychowawczymi książe Adam Kazimierz Czartoryski.

Motorem reform w państwie mogła być tylko szlachta pełniąca rolę prawodawczą.

Szkole postawiono dwa cele: przygotować młodzież szlachecką do służby wojskowej oraz wychować młodego obywatela zdolnego do pełnienia obowiązków państwowych. Początkowo do szkoły przyjmowano ludzi dorosłych (16–21 lat), a więc już w pełni uformowanych. Z czasem wiek obniżono do 8–12 lat. Uczniowie byli podzieleni na brygady, które wchodziły w skład dywizji. Brygady dzieliły się na dekurie. Grupy te spełniały rolę samorządu uczniowskiego, pomagając młodzieży w procesie samokształcenia i samowychowania.

Szkoła Rycerska mieściła się w Pałacu Kazimierzowskim przy Krakowskim Przedmieściu, w którym obecnie mają swoją siedzibę władze Uniwersytetu Warszawskiego. Zajęcia odbywały się w salach na pierwszym piętrze tego budynku. Drugie piętro zajmowały sypialnie kadetów. Na trzecim piętrze mieściły się pokoje wychowawców, biblioteka z księgozbiorem liczącym ok. 10 000 tomów, drukar-

Jan Feliks Piwarski, *Pałac Kazimierzowski, czyli Liceum Warszawskie w 1824 r.*
Muzeum Narodowe w Warszawie

nią oraz gabinetami wyposażonymi w specjalistyczne pomoce naukowe. Na parterze kadeci ćwiczyli szermierkę i taniec.

W trakcie pierwszych pięciu lat kadeci pobierali kształcenie ogólne, dwie ostatnie klasy służyły specjalizacji – wojskowej lub administracyjnej. W pierwszych dwóch latach uczono języków obcych oraz podstaw arytmetyki. W trzech kolejnych latach kadeci poznawali historię Polski i historię powszechną, geografę, historię naturalną oraz matematykę, fizykę i mechanikę. Wiele uwagi poświęcano nauce czytania, głównie literatury polskiej oraz tekstów łacińskich. Po zdaniu egzaminu ogólnego rozpoczynał się tzw. kurs wyższy – specjalistyczny. Kadeci, którzy wybrali kierunek wojskowy, uczyli się taktyki i strategii wojennej, poznawali historię wojskowości i budownictwa wojennego, zdobywali wiedzę z zakresu budowy twierdz, fortyfikacji i umocnień obronnych. Ci, którzy wybrali kierunek urzędniczy (prawniczy) studiowali prawo publiczne polskie oraz prawo rzymskie.

W szkole wykorzystywano francuskie i niemieckie podręczniki, zwłaszcza z zakresu historii, wojskowości i historii naturalnej. Również większość kadry w początkowym okresie stanowili cudzoziemcy. Dużą wagę przykładano do metod nauczania. Zamiast pamięciowego przyswajania wiadomości doceniano inicjatywę i inteligencję kadetów oraz ich kreatywność. Celem każdego ćwiczenia było wyrobienie

umiejętności taktycznego myślenia, szybkiej orientacji i zaradności. Kadet miał pracować nad sobą, rozwijać swój umysł, charakter i ciało, tak by był zdolny do służenia krajowi jako żołnierz i obywatel.

Wpajano kadetom miłość do Ojczyzny, uczono, że szlachectwo zobowiązuje. Kadeci mieli dawać przykład ogółowi, jak odpowiedzialnie i właściwie służyć państwu. Manifestem szkoły był *Katechizm kadecki* napisany przez księcia Czartoryskiego.

Szkoła przestała istnieć w 1794 r., ale jej wychowankowie (m.in. gen. Tadeusz Kościuszko, Julian Ursyn Niemcewicz, gen. Jan Sowiński, gen. Karol Kniaziewicz) dali się poznać jako znakomici wojskowi i administratorzy. Dzieło Szkoły Rycerskiej kontynuowały Korpusy Kadetów II Rzeczypospolitej.

**„Święta miłości kochanej Ojczyzny,
Czują cię tylko umysły pocziwe!”**

Pieśń *Hymn do miłości ojczyzny* powstała w 1774 r. jako hymn Szkoły Rycerskiej. Autorem tekstu był Ignacy Krasicki, który po raz pierwszy publicznie odczytał go w czasie jednego z tzw. obiadów czwartkowych u króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Obecnie pieśń ta śpiewana jest przez podchorążych szkół wojskowych podczas immatrykulacji.

1773–1794

Co się stało ze skasowanym majątkiem?

Dnia 14 października 1773 r. sejm rozbiorowy powołał do życia Komisję Edukacji Narodowej. Przed tą nowatorską instytucją postawiono zadanie odbudowy systemu oświaty w Rzeczypospolitej. Komisja przejęła cały majątek skasowanego przez papieża Klemensa XIV zakonu jezuitów i zarządzała wszystkimi szkołami (oprócz seminariów duchownych i Szkoły Rycerskiej).

Przyjęto zasadę, że dobra pojezuickie zostaną oddane w ręce prywatne, a ściśle określona część przynoszonych przez nie dochodów będzie przekazywana na cele oświatowe.

Komisja miała charakter kolegialny i składała się początkowo z 8 osób mianowanych przez króla na 6 lat. Zasiadali w niej różni ludzie, począwszy od późniejszego zdrajcy, biskupa wileńskiego, Ignacego Massalskiego (jako pre-

50 mln zł ze skasowanego majątku jezuitów było dobrą inwestycją w oświatę.

zes KEN popełnił nadużycia finansowe, był też jednym z inicjatorów konfederacji targowickiej po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja), przez brata królewskiego i późniejszego prymasa, Adama Kazimierza Poniatowskiego oraz Adama Kazimierza Czartoryskiego po Hugona Kołłątaja kierującego pracą grupy osób, które były rzeczywistymi autorami dokonań Komisji.

Skład Komisji obrazował zachowanie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który umiejętnie poruszał się między swoimi zwolennikami, przeciwnikami i protegowanymi rosyjskimi. W rezultacie powstał znakomity zespół. Weszli doń ludzie o dużych przymiotach intelektualnych i wysokim poziomie kultury, światli polscy magnaci, obeznani z osiągnięciami

Malarz nieznany, *Portret kanclerza wielkiego koronnego Andrzeja Hieronima Zamoyskiego (1716–1792), członka Komisji Edukacji Narodowej, według portretu L. Marteau, 1785 r.*

Muzeum Narodowe w Warszawie

mi europejskiego oświecenia. W większości nie byli oni związani z edukacją szkolną, w związku z tym łatwiej im było wychodzić poza utarty sposób myślenia o polskiej szkole. Ponadto, jako przedstawiciele elity społecznej i politycznej, mogli i potrafili zapewnić prestiż i skuteczność zarówno Komisji Edukacji Narodowej, jak i przeprowadzanej przez nią reformie szkolnej. Do współpracy chcieli włączyć jak najszersze

Zygmunt Vogel, *Plac Krasińskich w Warszawie, 1795 r.*

Muzeum Narodowe w Warszawie

Józef Pitschmann, *Tadeusz Czacki (1765–1813), członek Komisji Edukacji Narodowej, współtwórca Konstytucji 3 Maja, 1815 r.*

Muzeum Narodowe w Warszawie

grono polskich i zagranicznych specjalistów z tej dziedziny. Zwłaszcza że w 2 połowie XVIII w. sprawy edukacji interesowały nie tylko filozofów i pedagogów, lecz także monarchów reprezentujących absolutyzm oświecony.

Miejscem posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej początkowo był Zamek Królewski w Warszawie, a następnie Pałac Krasińskich, tam również mieściło się jej archiwum.

Pieczęć Komisji Edukacji Narodowej, 1791 r.

Muzeum Narodowe w Warszawie

1773–1794

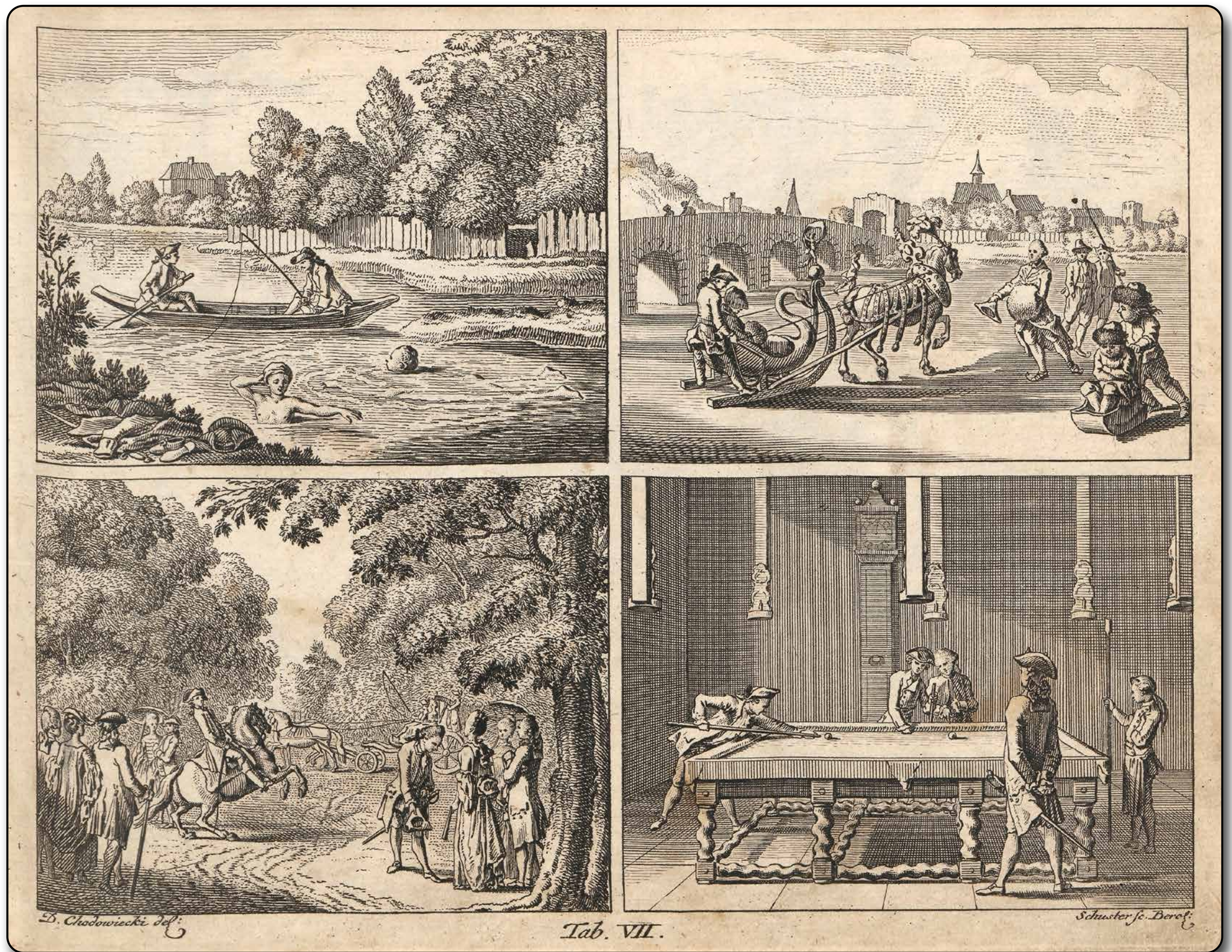
Jak się uczyć i jak uczyć innych?

Zasady pracy nauczyciela z uczniami w nowym systemie nauczania spisane zostały przez Grzegorza Piramowicza w *Powinnościach nauczyciela*. Zgodnie z nimi uczniom należało pozwalać na zadawanie pytań i zgłaszanie wątpliwości. Rolą nauczyciela było odpowiadać i tłumaczyć, ale bez wygłaszania długich wykładów. Konieczne również było zostawienie uczniom czasu, aby mogli przemyśleć to, co przeczytali lub usłyszeli.

Uczniowie mieli własnymi zmysłami i poprzez doświadczenie poznawać świat. Piramowicz zwracał także uwagę, że ważnym zadaniem nauczyciela jest motywowanie ucznia do nauki. Źródłem przyjemności ucznia winien być jego własny rozwój intelektualny. Nie uczenie się na pamięć, lecz rozumienie przyswajanej wiedzy miało być odtąd podstawą nauczania.

To „czego się uczyć” zostało podporządkowane temu „po co się uczyć”. Dotyczyło to zarówno uczniów, jak i nauczycieli.

Radykalna zmiana metod nauczania wymagała także zwrócenia uwagi na rozwój zawodowy nauczycieli. Wychowania i metodologii trzeba się było uczyć. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* zobowiązywały nauczycieli do ukończenia studiów uniwersyteckich, które dla czynnych zawodowo nauczycieli trwały 3 lata, a dla kandydatów do stanu nauczycielskiego – 4 lata. Pomocą miały służyć wydawane przez Komisję Edukacji Narodowej podręczniki oraz przewodniki dla nauczycieli. Komisja starała się zapewnić nauczycielom godziwe warunki pracy – utworzono stan nauczycielski, ustalono pensje i emerytury. Wszystkim nauczycielom szkół średnich i wyższych oraz kandydatom na nauczycieli zapewniono szeroką autonomię, swobodę postępowania w ramach *Ustaw* oraz

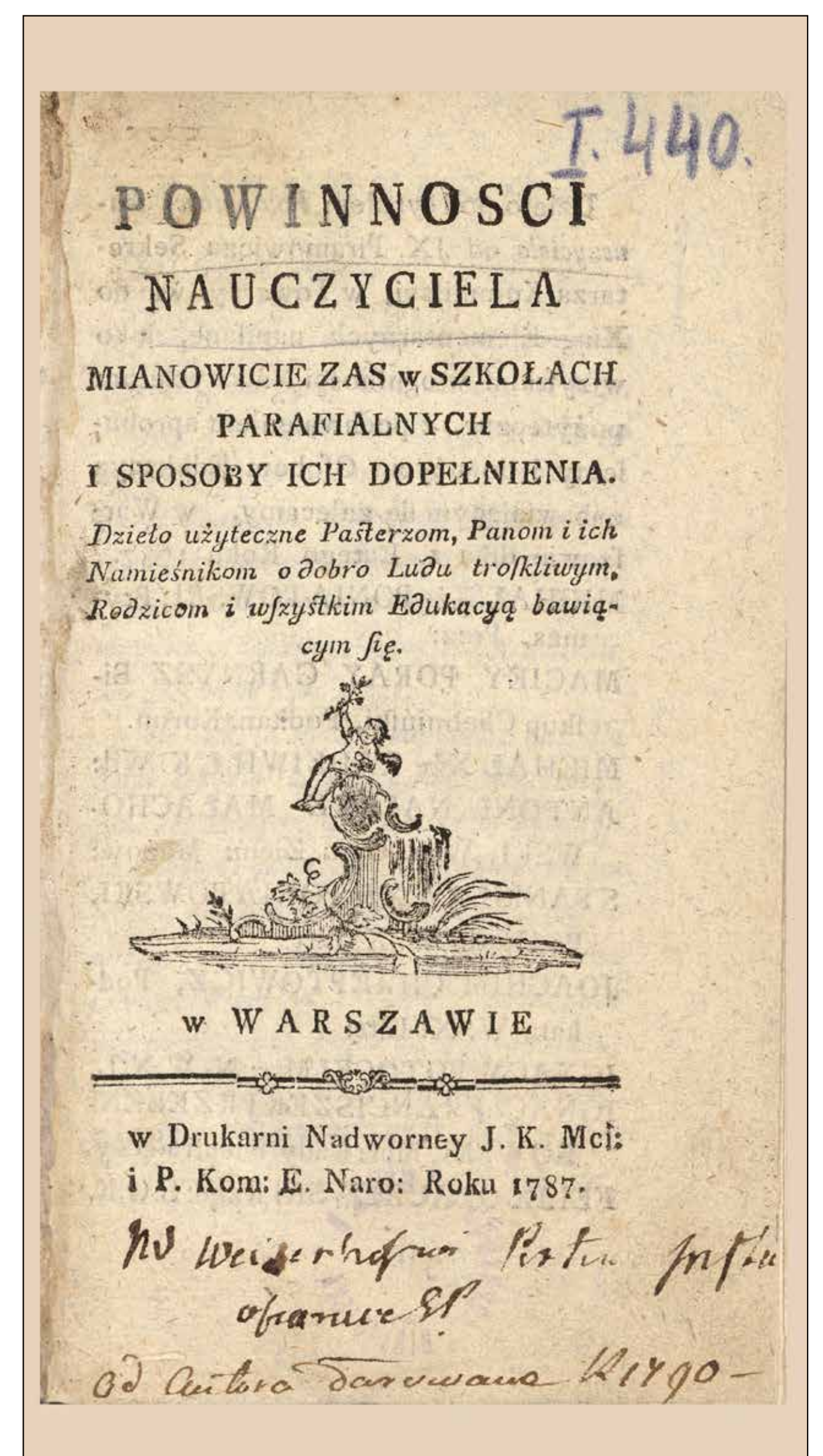

Daniel Nicolaus Chodowiecki, *Rozrywki młodzieży i młodych ludzi*: a) czołno i wędka, kąpiel i pływanie; b) sanki, saneczki, łyżwy; c) spacer pieszo, konno i powozem; d) gra w bilard – grający, widz i posługacz, 1769–1774. Ilustracje pochodzą z wydanego w 1774 r. traktatu *Das Elementarwerks* Johanna Basedowa – czterotomowego, ilustrowanego dzieła zawierającego całokształt ówczesnej wiedzy o świecie, ujętej w sposób przystępny dla młodych czytelników. W założonej przez J. Basedowa szkole dla uczniów różnych stanów kładziono nacisk na naukę języka ojczystego i języków obcych, dbano o wychowanie fizyczne i poznawanie różnych rzemiosł, a także łączenie nauki z pracą i zabawą.

Muzeum Narodowe w Warszawie

wybiegalność wszystkich stanowisk kierowniczych. Po dwóch wiekach ścisłego trzymania się sztywnych przepisów i gotowych scenariuszy, nauczyciel odzyskał swobodę działania zagwarantowaną prawnie.

Zmiana celu i metod kształcenia pociągnęła za sobą zmianę całego programu nauczania. To „czego się uczyć”, zostało ściśle podporządkowane temu „po co się uczyć”. Wolny obywatel miał kierować się w życiu nie tylko etyką chrześcijańską (jak dawniej), ale przede wszystkim świecką nauką moralną, opartą na ideach służenia narodowi. Zobowiązany był znać obowiązki prawne i powinności polityczne – po to, by je stosować w praktyce.

Powinności nauczyciela Grzegorza Piramowicza, 1787 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór starodruków, sygn. S.D. I 105

1773–1794

Po co ta fizyka?

Nauczanie historii i geografii miało pomagać wykształceniu świadomych obywateli. Z historii uczniowie mogli czerpać wzory do naśladowania, a także poznawać przykłady dobrych rządów, mądrych środków zapobiegania złu, ale też i następstwa braku dyscypliny.

Aby wzmocnić poczucie przynależności narodowej, Komisja Edukacji Narodowej konsekwentnie dążyła do uczynienia polskiego językiem wykładowym. Wcześniej w szkołach jezuickich nie tylko wszystkie lekcje odbywały się po łacinie, ale uczniowie zmuszani byli do rozmawiania między sobą także wyłącznie w tym języku.

Retoryka i poetyka – rozwinięte przez jezuitów jako sztuka rozmowy na każdy temat, argumentując zarówno „za”, jak i „przeciw”, bez potrzeby prezentowania własnego zdania, za to w atrakcyjnej formie – teraz zmieniały się w naukę, w której ważna była treść wypowiedzi. Celem nauczania było przecież przysposobienie młodzieży do czynnego życia politycznego.

Świadomy obywatel powinien posługiwać się **logiką**. Nie uczono już sztuki prowadzenia polemik na dziwaczne i oderwane od rzeczywistości tematy. Logika miała być podstawą postępowania w życiu, wszystko

bowiem winno się opierać na zdrowym rozsądku. Od tej pory według *Ustaw* logiki miał uczyć nauczyciel matematyki, dawniej nauka ta była zaliczana do humanistyki.

Fizyka stanowiła wzór logicznego sposobu myślenia, użytecznego we wszystkich naukach. Pozwalała odkrywać związki między zjawiskami, wskazywała, że wnioski bliższe pociągają za sobą dalsze, uczyła poznawać świat od szczegółu do ogółu.

W nowym programie pierwszeństwo zyskały **nauki matematyczno-przyrodnicze**. Służyły one bowiem nie tylko jako wzorzec krytycznego rozumowania, ale także jako źródło wiedzy.

Dbając o użyteczność edukacji Komisja Edukacji Narodowej wprowadziła m.in. naukę rolnictwa, przyrody, higieny oraz sztuk i różnych rzemiosł – przedmiotów w większości nieobecnych w europejskich programach

nauczania. Komisja przygotowywała uczniów do praktycznego życia – przykładowo nauk przyrodniczych uczono tak, by szlachta potrafiła prowadzić gospodarstwa w sposób nowoczesny.

W ten sposób stworzono jednolite zasady, na których miał się

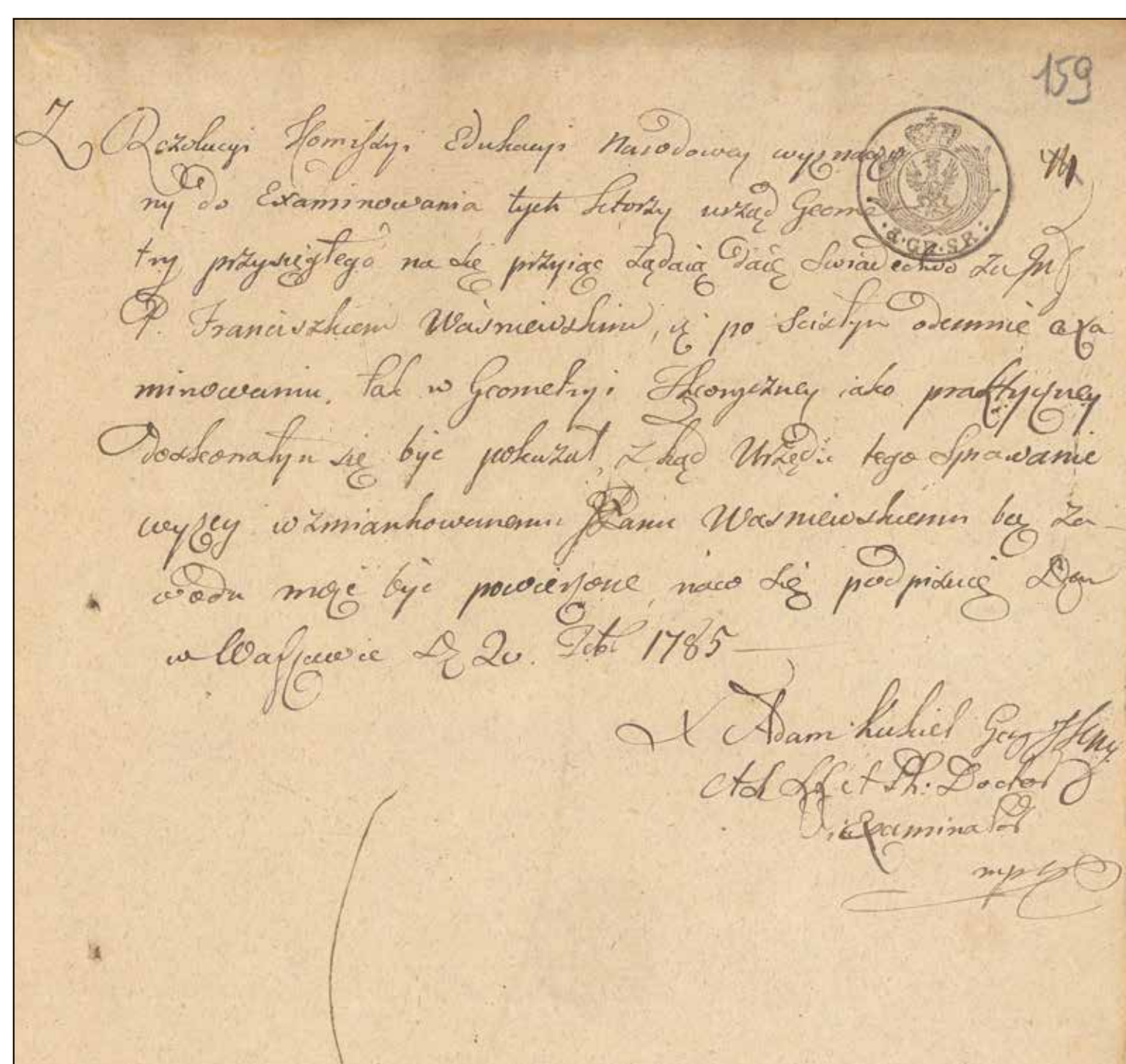
opierać nowy program szkolny. Następnym krokiem stało się opracowanie nowego programu i przygotowanie nauczycieli do jego realizacji. Konieczne stało się opracowanie nowych podręczników, nie tylko dla uczniów, ale i nauczycieli. Miały one stanowić źródło samej wiedzy, ale także metod jej nauczania.

Nauki ścisłe, a także język narodowy, historia i geografia stały się podstawą nauczania.

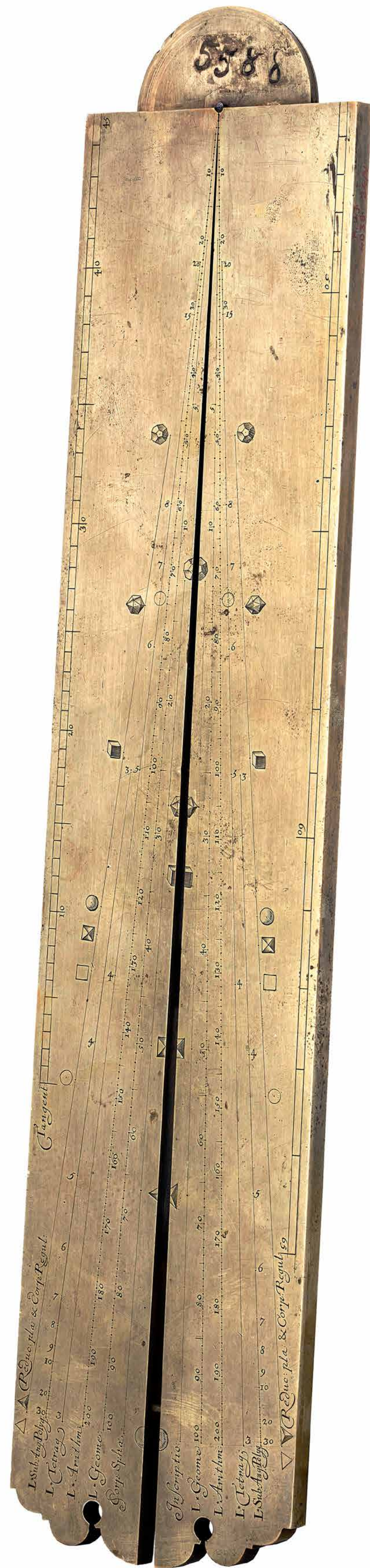
Model śruby Archimedesesa, 1784 r.

Źródło: <https://muzea.malopolska.pl/pl/lista-objektow/2755>, dostęp: 21.04.2023 r.

Książd Adam Kukiel, geometra królewski, wydaje zaświadczenie o zdaniu egzaminu z geometrii przez Franciszka Waśniewskiego, 20 listopada 1785 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/10/9/85

Cyrkiel proporcjonalny, wykonany w 1664 r. i zapisany w testamencie Akademii Krakowskiej przez jej wykładowcę, profesora Kaspra Ciechanowskiego, geometrę i matematyka

Źródło: <https://muzea.malopolska.pl/pl/lista-objektow/2729>, dostęp: 21.04.2023 r.

1773–1794

Dlaczego powstało Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych?

W celu stworzenia właściwego schematu organizacji szkolnej i ułożenia programów nauczania, członkowie Komisji Edukacji Narodowej pilnie potrzebowali współpracy z zespołem specjalistów w dziedzinie edukacji. Pomyślano zatem o stworzeniu organizacji, która wspierałaby ich pracę i dawała okazję do wymiany doświadczeń. W ten sposób pół roku po utworzeniu Komisja Edukacji Narodowej powstała Akademia Nauk, nazwana później Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych.

Na jego czele stanął Ignacy Potocki, pomysłodawca Towarzystwa. Ogromną pomoc znalazł w osobie sekretarza Grzegorza Piramowicza, autora popularnych podręczników *Nauka obyczajowa* i książki *Powinności nauczyciela*, w których przedstawił wzór nauczyciela, mają-

cego odpowiednie wykształcenie, ale także nieprzerwanie poszerzającego swoją wiedzę.

Niektóre podręczniki zamówiono u wybranych autorów, na inne rozpisano konkursy w kraju i za granicą, wyznaczając nagrody. Starano się o jak najszersze rozpowszechnienie informacji o konkursie, toteż Piramowicz rozesłał w tej sprawie listy zachęcające europejskich uczonych do udziału, a także do własnych uwag dotyczących programu nauczania. W efekcie powstało wiele wartościowych podręczników, choć trwało to znacznie dłużej niż przewidywano. W wyniku konkursu nawiązano współpracę z wieloma europejskimi uczonymi.

Komisja dostarczyła szkołom aż 29 nowatorskich książek opracowanych przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych: 17 podręczników (z czego dwa, ogłoszone drukiem w 1792 r., nie zdążyły dotrzeć do uczniów i nauczycieli), 6 książek pomocniczych oraz 6 przewodników metodycznych dla nauczycieli.

W latach 1776–1783 ukazały się książki o kluczowym znaczeniu dla rozwoju reformy: *Gramatyka dla szkół narodowych* Onufrego Kop-

Uczniom i nauczycielom przygotowano 27 podręczników przeznaczonych do nauki różnych przedmiotów, z których każdy został dokładnie przeanalizowany, omówiony i zatwierdzony.

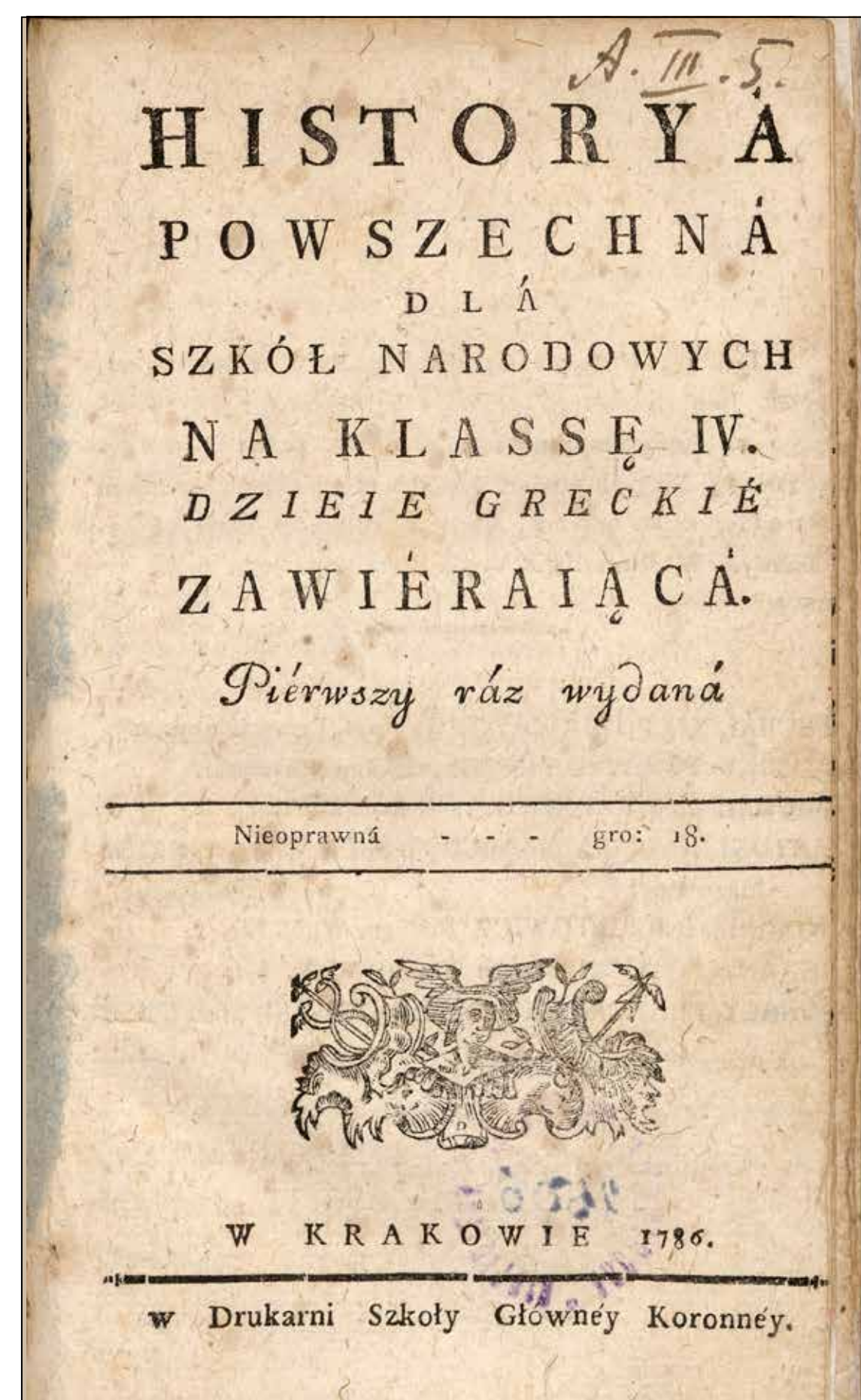
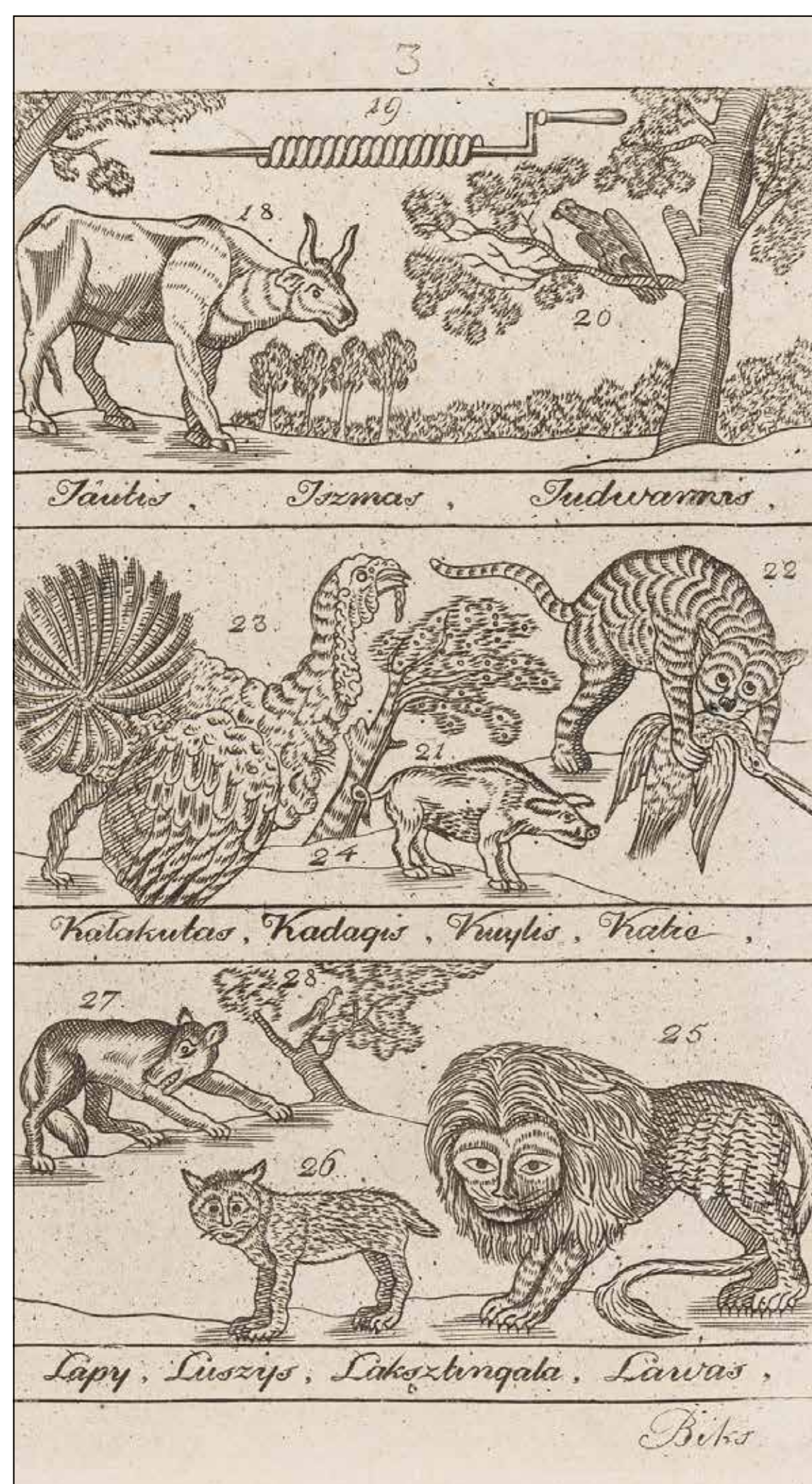
czyńskiego, zastępująca nastawionego na naukę pamięciową podręcznik Alwara, *Nauka moralna dla Szkół Narodowych* Antoniego Popławskiego, propagująca nową etykę oraz podręczniki do arytmetyki, geometrii, algebry, historii powszechnej, fizyki, botaniki, zoologii.

W roku 1785 wydano *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* pod redakcją Grzegorza Piramowicza, w 1787 r. – *Powinności nauczyciela*, a w 1778 r. – *Gramatykę dla szkół narodowych*. Zadbano też o powstanie podręczników do przedmiotów innych niż humanistyczne, np. wydany w 1783 r. *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych*.

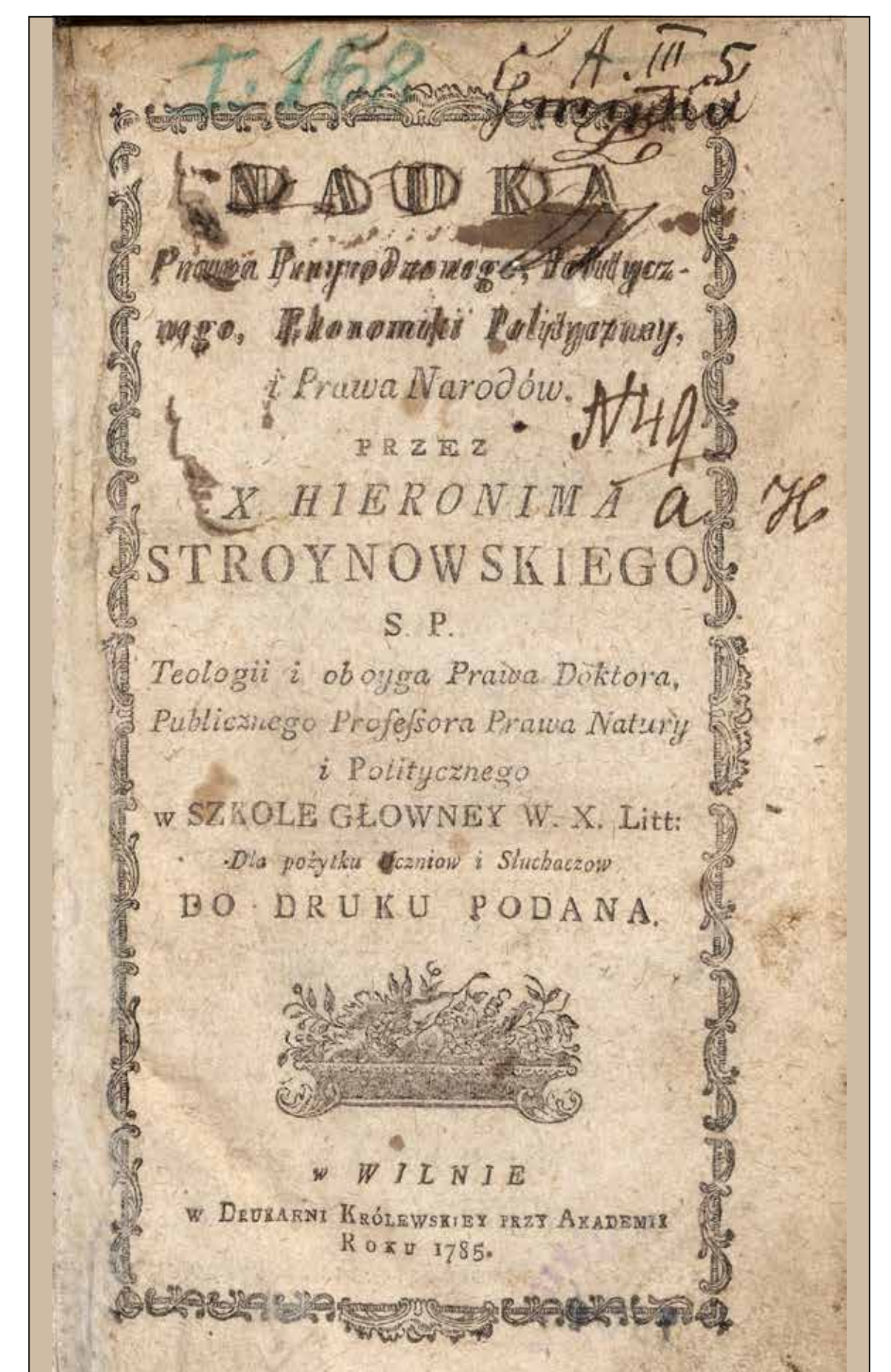
Karty z elementarza, ok. 1800 r.

Muzeum Narodowe w Warszawie

Podręcznik do historii powszechnej dla klasy IV autorstwa Wincentego Skrzetuskiego, 1786 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór starodruków, sygn. S.D. I 94

Nauka prawa przyrodzonego Hieronima Stroynowskiego, jeden z najważniejszych polskich podręczników do nauki prawa i ekonomii, 1785 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór starodruków, sygn. S.D. I 94

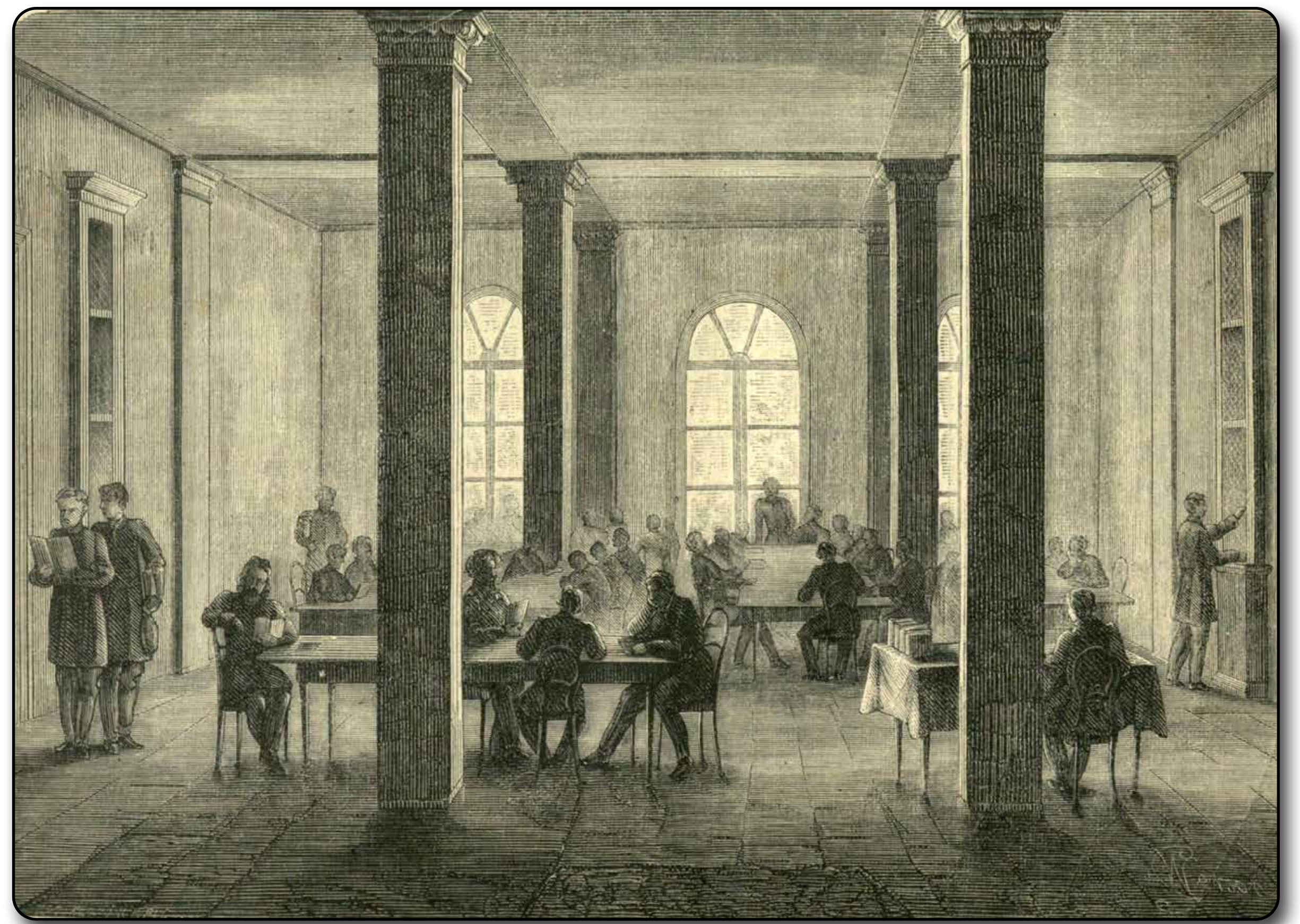
1773-1794

Czemu służyły wizytacje?

Komisja Edukacji Narodowej stworzyła scentralizowany model szkolnictwa świeckiego, który podlegał państwu i miał realizować jego cele. W tym modelu Komisji podlegały uniwersytety zwane szkołami głównymi, im – szkoły wydziałowe, tym zaś – szkoły podwydziałowe. Od szkół podwydziałowych miały być zależne szkoły parafialne. Kolejnym krokiem było podzielenie szkół w Rzeczypospolitej na dziesięć wydziałów – 6 w Koronie i 4 na Litwie, aby ułatwić nad nimi nadzór.

Reforma nie miałaby szans na powodzenie bez dostosowania jej do aktualnego stanu szkół. W roku 1774 Komisja Edukacji Narodowej przekazała szkołom pierwsze swoje przepisy. Zaraz potem wysłała do szkół wizytatorów, „aby zbadali stan szkół, ich potrzeby, zasoby i stosunek do Komisji”. Okazało się, że ogromna większość placówek znajduje się w złym stanie tak pod względem jakości kadry profesorskiej, jak i poziomu nauki.

Nowy system oświatowy nie powstałby bez konfrontacji założeń programowych z praktyką stosowaną w szkołach. Dlatego Komisja dążyła do zapewnienia sobie systematycznego i wielostronnego dopływu in-

Czytelnia Szkoły Głównej Warszawskiej

Archiwum Państwowe w Warszawie, sygn. 72/201/42

formacji na temat działalności szkół wydziałowych. Każda z nich co roku była odwiedzana zarówno przez rektora wydziału, jak i przez profesora szkoły głównej. Na podstawie kilkuletniej praktyki opracowano i zamieszczono w *Ustawach* szczegółowe wytyczne, jakie dane na temat szkół powinni oni zebrać; podano nawet

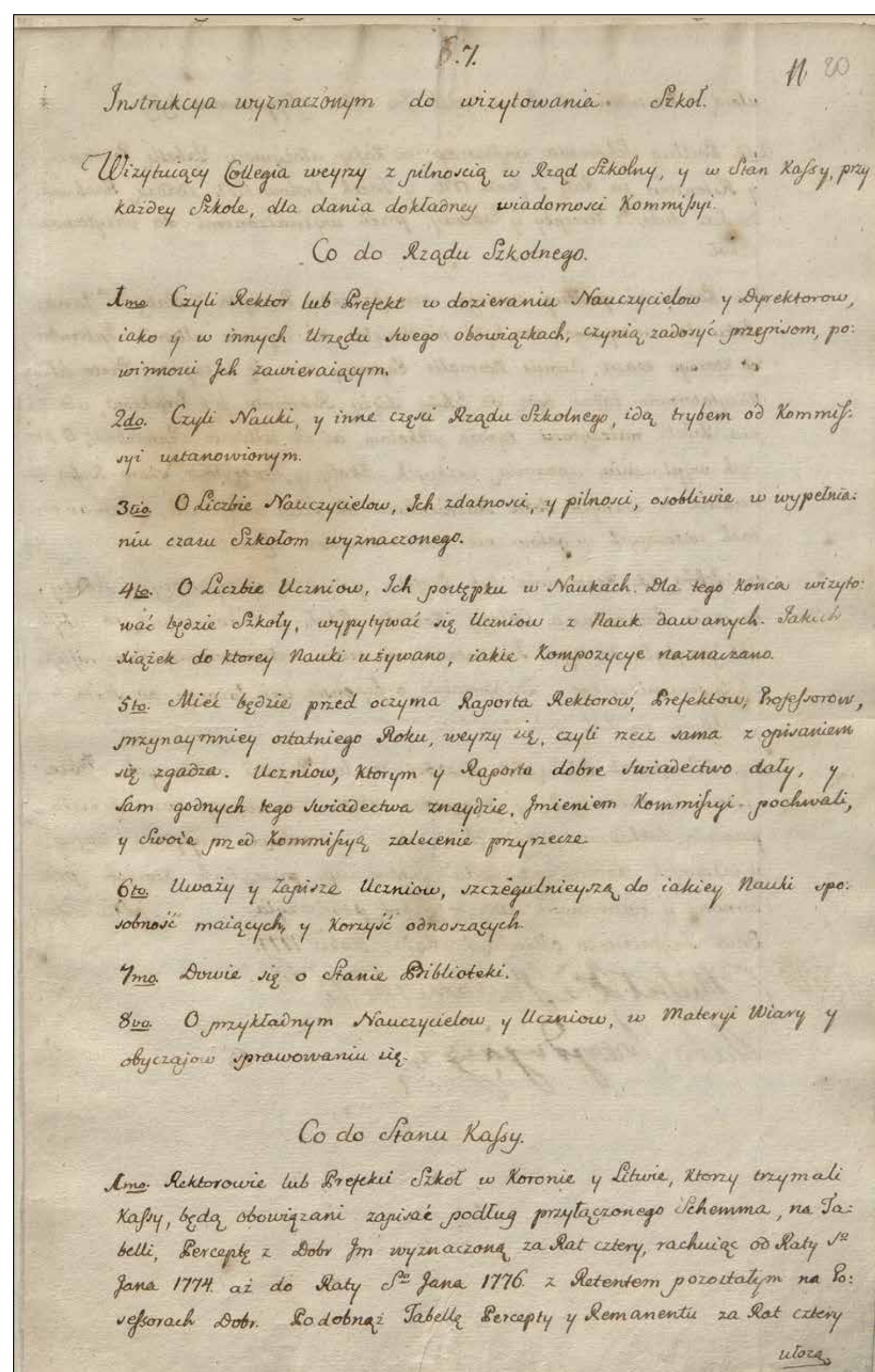
wzór raportu, łącznie z tabelami do wypełniania. W ten sposób system wizytacji stawał się jednolity i w miarę obiektywny, dając jednocześnie podstawy do systematyzowania informacji, klasyfikacji i wyciągania wniosków.

Pisemne raporty wizytatorów były starannie analizowane w szkołach głównych. Kolejni wizytatorzy mieli obowiązek zapoznania się wcześniej z raportami z lat poprzednich, aby móc dokonać potrzebnych porównań. W ten

W trakcie wizytacji oceniano stan szkół, ich potrzeby, zasoby i stosunek do reform.

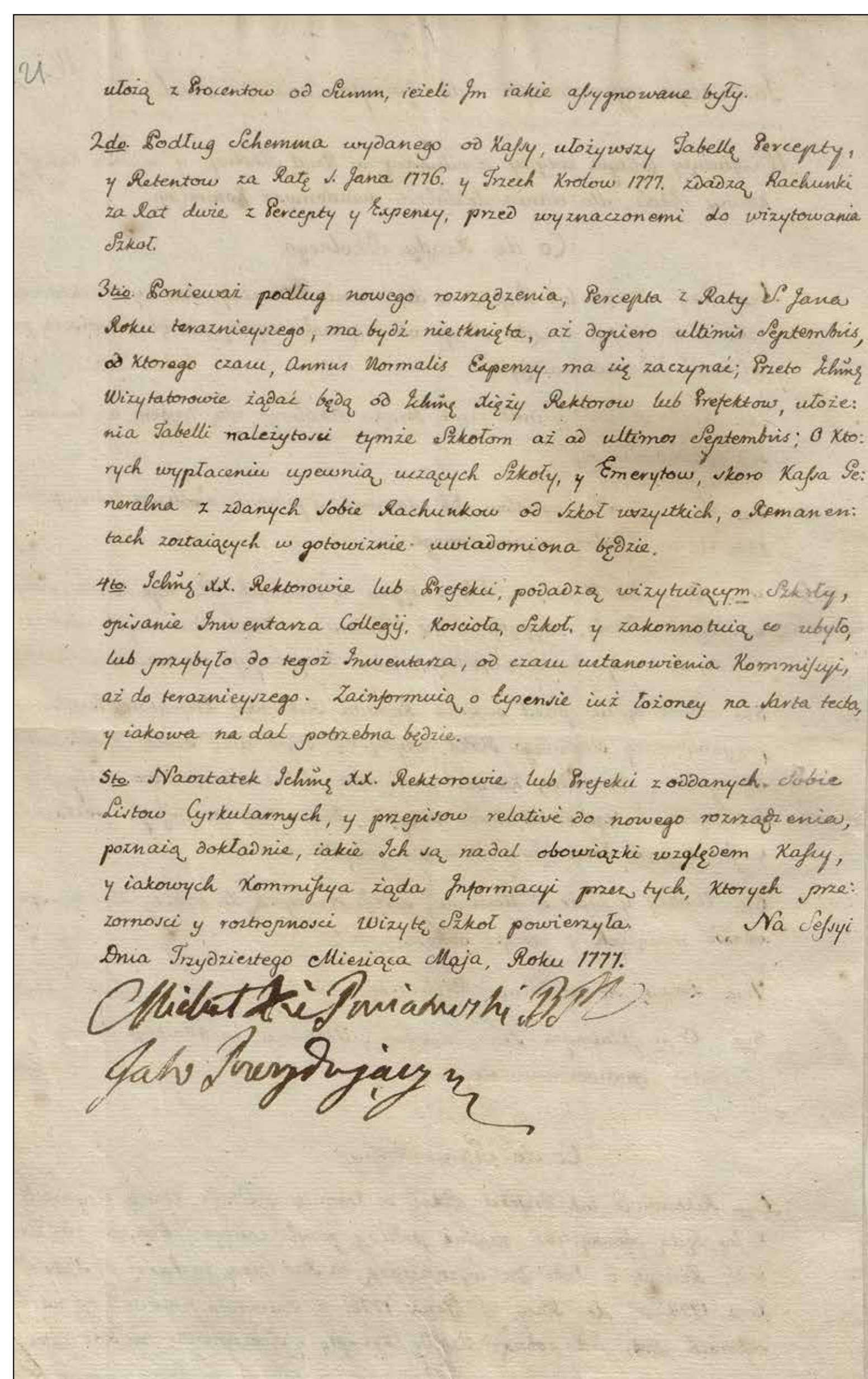
sposób starano się zapobiegać błędom i na czas podejmować działania, które służą każdej szkole w jej rozwoju.

Co roku szkoły główne otrzymywały również raporty od każdego nauczyciela. Pedagodzy mieli w nich zawierać m.in. swoje uwagi na temat podręczników, aby ułatwić Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych ich ulepszenie i odpowiednie przygotowanie nowych książek.

Instrukcja wydana dla wizytatorów, którzy na polecenie Komisji Edukacji Narodowej mieli przygotowywać raporty o stanie szkół, 1777 r. (2 strony)

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/10/198

1773–1794

Skąd brać nauczycieli do zreformowanych szkół?

Istniejące w Polsce dwa uniwersytety – Akademia Krakowska i Akademia Wileńska – zostały przekształcone w szkoły główne: Szkoła Główna Koronna w Krakowie oraz Szkoła Główna Litewska w Wilnie. Miały one do spełnienia trzy podstawowe zadania: kształcenie, w tym kształcenie nauczycieli, opieka nad szkołami niższymi i badania naukowe.

Postawione przed nimi zadania wymagały gruntownej przebudowy obu instytucji. Akademia Krakowska została zreformowana przez Hugona Kołłątaja, a zmiany dotyczyły przede wszystkim reorganizacji struktury i gospodarki uczelni, eliminacji bezużytecznych i niepotrzebnych przedmiotów nauczania i wprowadzenia nowych. Duże znaczenie miało zatrudnienie nowych wykładowców – młodych, dynamicznych, o światopoglądzie oświeceniowym, a także wykształconych na

Zmiany przeprowadzone przez Hugona Kołłątaja umożliwiły rozwój uczelni w zakresie edukacji i badań naukowych. Wszystkie reformy zostały zatwierdzone przez Komisję Eduka-

Fotografia obrazu Jan Śniadecki w pracowni obserwatorium Uniwersytetu Wileńskiego, XX w.

Muzeum Narodowe w Warszawie

cji Narodowej, która powierzyła Szkole Głównej Krakowskiej zorganizowanie seminariów nauczycielskich dla osób pracujących w szkołach wojewódzkich.

Stan Szkoły Głównej Litewskiej od strony organizacyjnej był dobry, ale struktura nadal przypominała średniowieczny uniwersytet, w którym dominował duch religijny, a naczelną rolę zajmowała filozofia i teologia. Poza obserwatorium astronomicznym i rozwojem astronomii inne oświeceniowe nauki dopiero się rozwijały. Dotyczyło to głównie fizyki i medycyny.

Reformę pojezuickiej Akademii Wileńskiej przeprowadził jej rektor, Marcin Poczubutt-Odlanicki, który organizował katedry i zatrudniał profesorów zarówno z kraju, jak i z zagranicy. W latach 1783–1792 dzięki rozbudowie już istniejących obiektów: obserwatorium astronomicznego, gabinetu fizycznego i biblioteki, a także organizacji nowych pracowni i gabinetów: chemicznego, historii naturalnej, ogrodu botanicznego i teatru anatomicznego, powstało zaplecze dla rozwoju badań. Nastąpiły zmiany w zakresie nauczania medycyny, nowością było zainteresowanie położnictwem.

Do wybitnych badaczy należeli chemik Jędrzej Śniadecki, matematycy Jan Śniadecki

i Marcin Poczubutt-Odlanicki oraz fizyk Samuel Chróścikowski. Podwaliny pod polskie badania geologiczne położył Stanisław Staszic. Naukami przyrodniczymi zajmował się ks. Krzysztof Kluk, który opublikował pracę opisującą polskie rośliny według systematyki Karola Linneusza. Adam Naruszewicz stworzył podstawy nowoczesnych metod badań historycznych, twierdząc, że historyk w swojej pracy powinien opierać się tylko na wiarygodnych źródłach.

Dla wykształcenia nauczycieli w obu akademiach utworzono seminaria, których słuchacze byli w całości finansowani ze środków publicznych, ale jednocześnie po jej ukończeniu zobowiązani zostali do przepracowania w zawodzie nauczycielskim 6 lat. Pokazuje to, że członkowie Komisji Edukacji Narodowej zdawali sobie sprawę, iż kluczem do sukcesu reformy będzie przygotowanie odpowiedniej liczby nauczycieli, którzy podjęliby trud tworzenia nowego rodzaju szkół.

Instrukcja wydana przez Komisję Edukacji Narodowej dla Hugona Kołłątaja delegowanego do Akademii Krakowskiej poprzedzona pismem przewodnim, 1777 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/10/198

Kluczem do sukcesu reformy było odpowiednie przygotowanie nauczycieli, dlatego stworzono seminaria i powstał elitarny stan nauczycielski.

uniwersytetach zachodnich, np. Jana Śniadeckiego – matematyka i astronom, Rafała Czerniakowskiego – „ojca chirurgii polskiej”, Jana Jaśkiewicza – wybitnego przyrodnika, czy Antoniego Popławskiego – ekonomisty i pedagoga.

W wyniku reformy językiem wykładowym Szkoły Głównej stał się język polski. Powołano katedry nowej filozofii, etyki, matematyki, fizyki, poezji, wymowy i historii naturalnej. Wykłady z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych prowadzono w odpowiednio wyposażonych gabinetach i laboratoriach naukowych.

1773–1794

Czy to było potrzebne?

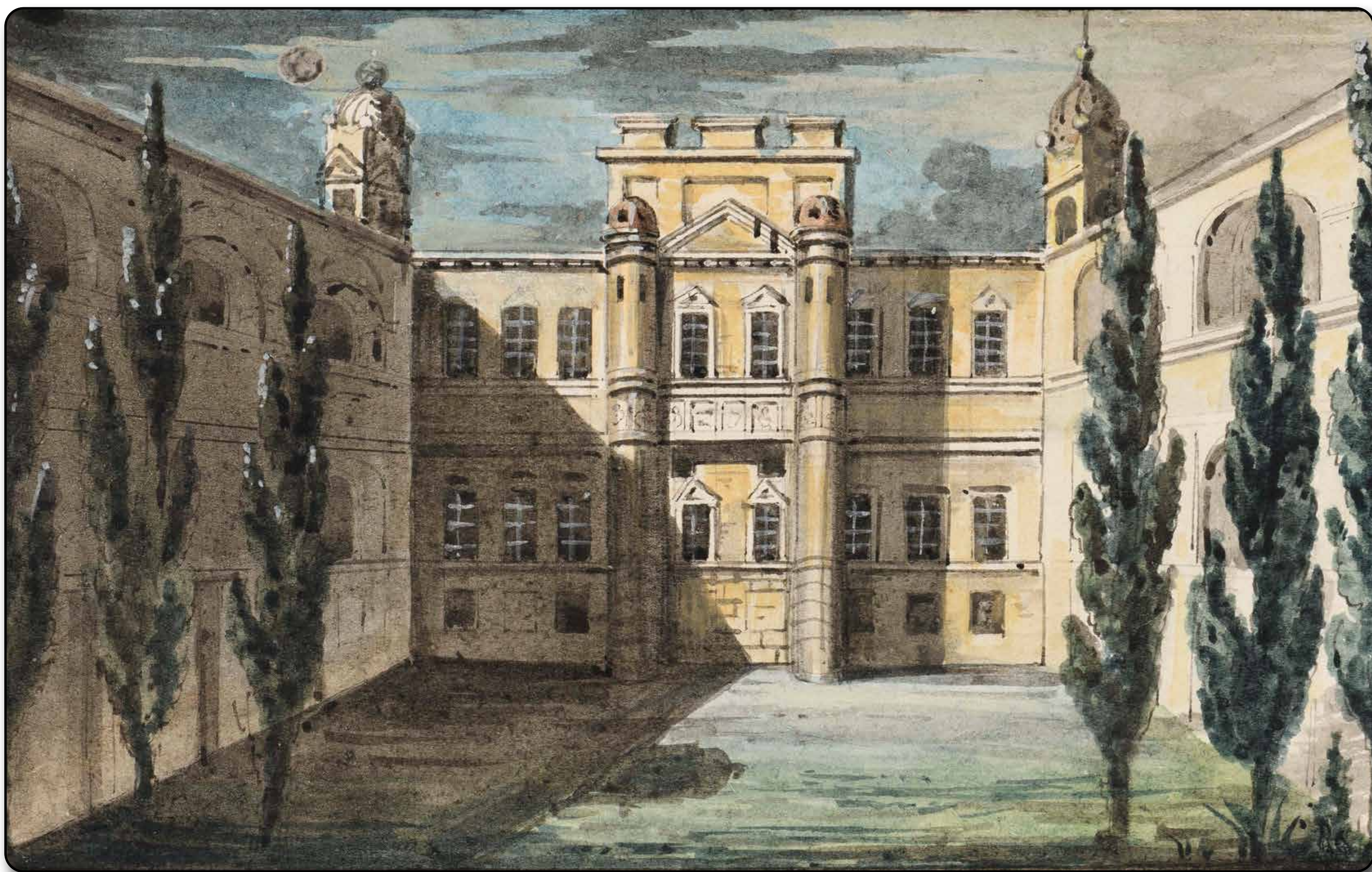
Komisja Edukacji Narodowej funkcjonowała bez większych przeszkód aż do 1793 r. Konfederacja targowicka nie zdecydowała się na jej likwidację, poprzestała tylko na ograniczeniu kompetencji i podziale na komisję koronną i litewską. To pozwoliło jeszcze na kilka miesięcy działalności.

Reforma oświaty przeprowadzona przez Komisję Edukacji Narodowej nie uratowała bytu państwowego Rzeczypospolitej, jednak dwa dziesięciolecia jej funkcjonowania przyczyniły się do wychowania dużej liczby nowoczesnie, jak na owe czasy, wykształconych Polaków. Z dziedzictwa Komisji czerpano w miarę możliwości w czasach zaborów i nawiązywano do niego po odzyskaniu niepodległości.

Komisja Edukacji Narodowej, nie mając wzorów, stworzyła nowy typ instytucji państwowej do zarządzania szkolnictwem. Utrzymała powszechność oświaty, zwłaszcza po załamaniu

Reforma oświaty musiała być przeprowadzona, aby zapoczątkować modernizację państwa.

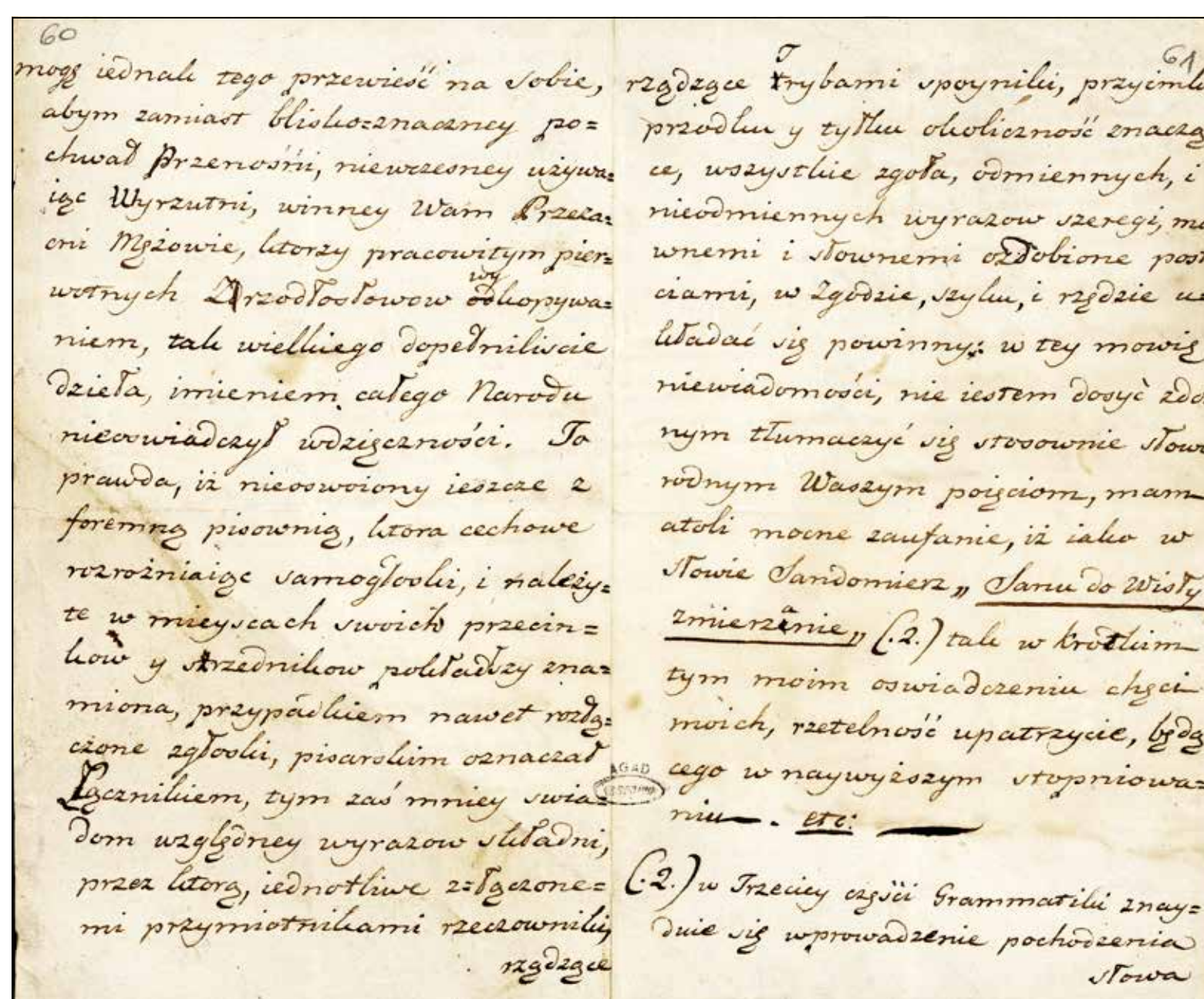
się szkolnictwa jezuickiego. Wprowadziła nową strukturę szkolną jednolitą dla całego kraju oraz nowe treści oświeceniowe. Dzięki Komisji upowszechniono nauki ścisłe oraz stworzono polską terminologię, która weszła do podręczników i do dzisiaj jest podstawą nazewnictwa chemicznego, fizycznego, matematycznego i geograficznego (widnokrag, płaskowyż, półwysep). Należy podkreślić, że aż do 1780 r. język polski nie był osobnym przedmiotem nauczania – stał się nim dopiero dzięki staraniom Komisji Edukacji Narodowej. Stworzono nową, bardzo oryginalną i nowoczesną zarazem strukturę wewnętrzną szkół głównych. Do nauczania uniwersyteckiego włączono teorię kopernikańską, której Kościół już nie zabraniał. Na uczelniach w Krakowie i Wilnie rozwinęły się badania z zakresu nauk ścisłych: matematyki, fizyki, chemii. Opracowa-

Marceli Januszewicz, *Obserwatorium Astronomiczne w Wilnie, 1837 r.*

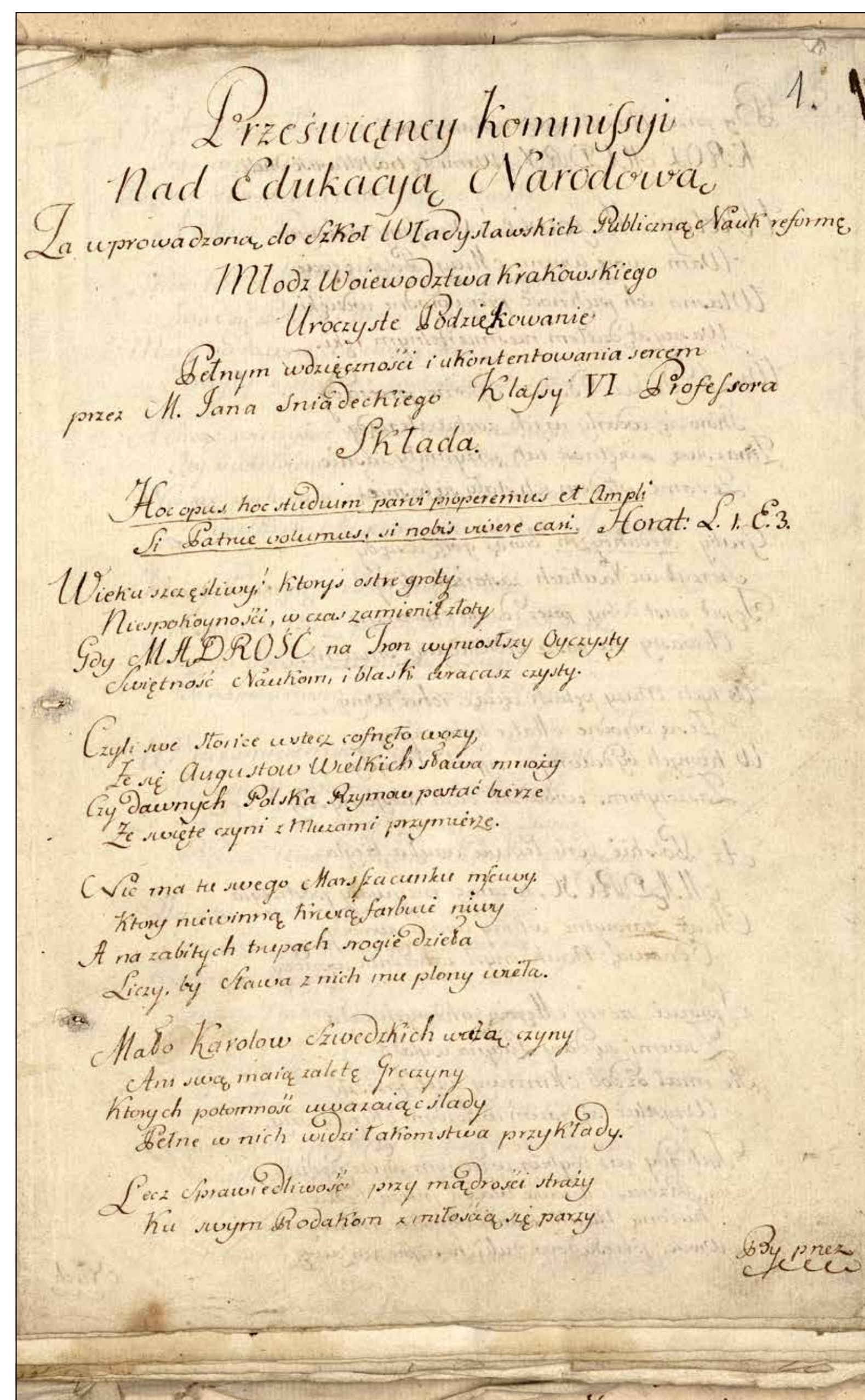
Muzeum Narodowe w Warszawie

no także nowe podręczniki. Komisja określiła ideał wychowawczy zreformowanej szkoły jako światłego, świadomego praw i obowiązków, aktywnego, odpowiedzialnego obywatela państwa – patrioty, a nie tylko poddanego. Powstał system oświatowy, który przetrwał nawet III rozbiór Polski; dzięki temu ocalono polski język i kulturę. Ukształtował się nowy, świecki wzór zawodu nauczycielskiego, a ogół zagadnień szkolnych zreformowanego przez Komisję systemu polskiej edukacji został skodyfikowany w zbiorze państwowego prawa szkolnego.

Tekst publicystyczny wyrażający wdzięczność Komisji Edukacji Narodowej za jej dokonania

Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 1/343/991

Wiersz młodzieży ze szkół województwa krakowskiego dla profesora Jana Śniadeckiego, zawierający podziękowanie za reformę edukacji narodowej, 1783 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 1/10/99